

Helena Kivako

(Państwowy Uniwersytet im. A. Puszkina w Brześciu)

Znaczenie świata rzeczy w strukturze dramatów Gabrieli Zapolskiej i Maksyma Gorkiego

Res ipsa loquitur
(Rzecz mówi sama za siebie)

Świat rzeczy otacza człowieka w życiu codziennym od urodzenia do ostatniego westchnienia. Według idealistycznej koncepcji Platona świat rzeczy materialnych należy do sfery *profanum*, jest chaotyczny i nietrwały w odróżnieniu do świata idei określonego jako sfera *sacrum*, gdzie panuje ład i harmonia. W różnych epokach literackich stosunek do świata rzeczy był różnorodny. Romantycy np. sądzili, że świat rzeczy jest zjawiskiem ordynarnym, ponieważ jest częścią „obrzydliwej rzeczywistości”, która zmusza bohatera do ucieczki w świat marzeń, bajki ludowej, intelektu, mitologii biblijnej, dawnych dziejów, przyrody pierwotnej. Świat rzeczy w odróżnieniu od świata przyrody to produkt pochodny działalności człowieka na co dzień. Dlatego z punktu widzenia romantyków, przedstawiających w swoich utworach nadzwyczajnych bohaterów w sytuacjach wyjątkowych, niecodziennych, zjawisko to jest mało wartościowe, nieciekawe, nie zasługujące na uwagę twórcy dzieła literackiego.

Pisarze-realiści, na odwrót, skrupulatnie i szczegółowo odtwarzali świat rzeczy według arystotelesowskiej zasady *mimesis*. Świat rzeczy jest środowiskiem, w którym działa postać literacka utworu realistycznego. Na przełomie XIX-XX w. rzecz, jako atrybut świata przedstawionego, jest również jednym ze sposobów charakteryzacji bohatera. Służy też środkiem wywoływania pewnego nastroju w utworze literackim.

Świat rzeczy odgrywa ważną rolę w utworze dramatycznym, chociaż dramat ma najmniej możliwości dla jego rekonstrukcji. Pisze o tym Michał Głowiński: „Świat przedstawiony jest tak skonstruowany w dramacie, by móc stać się pewną rzeczywistością sceniczną, bezpośrednio dostępną odbiorcy [...] bez udziału organizującego podmiotu mówiącego”¹. Rzeczywiście, w utworze dramatycznym rola narracji autorskiej w rozwoju akcji jest bardzo ograniczona. Podmiotowi autorskiemu w dramacie należą nieznaczne partie tekstu (tzw. tekst poboczny). To może być nazwa utworu, motto, definicja gatunkowa w podtytule oraz didaskalia zawierające wszystkie autorskie uwagi i komentarze, niezbędne dla potrzeb inscenizacji. Na przełomie XIX-XX w. didaskalia odgrywają coraz ważniejszą rolę w strukturze „nowego” dramatu, są rozbudowane, pisane często językiem artystycznym z użyciem tropów literackich. Stają się już tekstem o charakterze auctorialnym, ponieważ osobowość podmiotu autorskiego jest w nich dość odczuwalna. Dalej dla oznaczenia partii tekstu należących podmiotowi autorskiemu będziemy używać definicji „tekst auctorialny”, dlatego że podmiot autorski, chociaż nie bierze bezpośredniego udziału w akcji utworu dramatycznego, koordynuje bieg zdarzeń, posiada „nadwiedzę” o *dramatium personarum*, a również stwarza odpowiednią aurę nastrojową.

Didaskalia pełnią tradycyjnie funkcję eksponującą, stanowiąc środek charakterystyki czasowo-przestrzennej akcji utworu dramatycznego. Charakterystyczną cechą „nowego” dramatu, powstałego na przełomie XIX-XX w. jest poszerzenie funkcji didaskaliów, które mają charakter emotywny (wyrażają postawę uczuciową podmiotu autorskiego) i wyróżniający (ujawniają stałe cechy osobowości *personarum dramatium*).

Jednym z głównych tematów w literaturze europejskiej przełomu XIX i XX w. był temat antyfilisterski, który co prawda został wprowadzony do zakresu tematycznego literatury pięknej jeszcze w okresie romantyzmu, a i później, już w wieku XX nadal był aktualny (Tuwim „Mieszczanie”, Kronin „Zamek kapelusznika” i in.). U schyłku wieku XIX zostają poddane w wątpliwość postawy społeczne, moralne i etyczne świata mieszczańskiego, który rozwijał się na terenach Europy przez długi czas: od późnego średniowiecza począwszy – przez swoje apogeum w wieku XVIII – ku upadkowi w wieku XIX. Na przełomie XIX i XX stulecia mieszczański system aksjologiczny zachwiał się ostatecznie. Dotyczyło to przede wszystkim sfery moralności mieszczańskiej, która została określona negatywnie jako „filisterstwo”, „kołtuństwo”, „obywatelszczyzna”. To zjawisko było potępiane przez wielu pisarzy tego okresu, należących do różnorodnych kierunków literackich i orientacji ideologicznych. Jednak najbardziej bezwzględna krytykę mieszczaństwa zawierała w sobie twórczość polskiej pisarki Gabrieli Zapolskiej (1857-1921) i pisarza rosyjskiego Maksyma Gorkiego (1868-1936), spopularyzowanego wśród czytelników polskich tego czasu dzięki tłumaczeniom i artykułom Adama Grzymały-Siedleckiego.

¹ M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Zarys teorii literatury*, Warszawa 1991, s. 394.

Jednym z głównych tematów dramaturgii Zapolskiej i Gorkiego była bezlitosna krytyka „kołtuństwa” lub „obywatelszczyzny” jako kategorii etycznej. Mieszczactwo w pracach publicystycznych Gorkiego było synonimem skrajnego egoizmu i obojętności wobec innych ludzi². W swoim czasie Adam Grzymała-Siedlecki wypowiedział zdanie o analogii, którą dostrzegł „pomiędzy antymieszczactwem Gorkiego a naturalistycznym antyfilisterstwem Gabrieli Zapolskiej”³. Chodziło o zbieżności typologiczne na poziomie tematów, postaci, struktury dramatów i, dodajmy jeszcze, sposobów stwarzania świata rzeczy, które otaczają *dramates personas*, stwarzając nastrój zgrozy i przygnębienia („Mieszczanie” Gorkiego) lub będąc jednym ze sposobów negatywnej charakteryzacji postaci dramatycznych („Moralność pani Dulskiej” Zapolskiej).

Dramat „Mieszczanie” został napisany w roku 1901, a już w następnym roku grano go w teatrach polskich. Jest to jeden z dramatów antymieszczackiego cyklu dramatycznego Maksyma Gorkiego („Мещане”, „Дачники”, „Враги”, „Дети солнца” i in.).

Wśród dość zróżnicowanej tematycznie twórczości dramatycznej Gabrieli Zapolskiej najbardziej znaną grupę stanowiły te dramaty, w których pisarka prowadziła bezkompromisową walkę „ze zniechęconą mentalnością mieszczańską, z jej wewnętrznym zakłamaniami – podwójną moralnością, obłudą, skąpstwem, kołtunerią, brakiem gustu”⁴. Ten cykl składa się z kilku sztuk: „Żabusia” (1903), „Moralność pani Dulskiej” (1907), „Ich czworo” (1907), „Panna Maliczewska” (1912). Najbardziej znaną sztuką Zapolskiej jest „Moralność pani Dulskiej”, tłumaczona na wielu języków, popularna i wystawiana dotychczas.

Tekst auctorialny odgrywa w wymienionych dramatach Zapolskiej i Gorkiego ważną rolę. Dotyczy to tytułów obu sztuk, które określają zakres tematyczny utworów. Świat rzeczy jest dokładnie odtworzony w didaskaliach tych dramatów. Maksym Gorki w taki sposób opisuje wnętrze domu Bessiemienowa: „Pokój w dostatnim mieszczańskim domu [...]. Pomiędzy drzwiami – piec wyłożony białymi kafłami. Przy piecu stara kanapa obita ceratą. Tanie krzesła wiedeńskie z obrzydliwą regularnością stoją przy ścianach. Po lewej stronie od drzwi stoi olbrzymia ciężka szafa z naczyniami, w kącie – okuty kufer, z prawej strony – stary zegar w futerale z wielkim jak księżyc wahadłem za szkłem, kiedy w pokoju jest cicho, słychać jego bezduszne: «da, tak! da, tak!» [...]. Po lewej stronie na skraju sceny – szklana serwantka, w której ustawione są kolorowe pudełka, jajka wielkanocne, para spizowych świeczników [...]. Przy ścianie – pianino, etażerka z nutami, w kącie – kadz z filodendronem”⁵. Drobiazgowa, zatęchła, przygnębiająca atmosfera mieszczańskiego patriarchalnego domu dławi, łamie uczucia i życie jego mieszkańców. Piotr

² J. Szymak, *Maksym Gorki*, [w] *Autorzy naszych lektur. Szkice o pisarzach współczesnych*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum 1973, s. 303.

³ Cyt. za Z. Poźniak, *Dramaturgia Maksyma Gorkiego w opinii polskiej początku wieku XX*, „Slavia orientalis”, 1965, nr 2, s. 208.

⁴ R. Taborski, *Posłowie*, [w] *Gabriela Zapolska. Wybór dramatów*, Kraków 1983, s. 616.

⁵ М. Горький. *Пьесы*, Под ред. Н.Н. Ермолаева, Москва 1985, s. 5.

Bessiemienow – przedstawiciel „młodej generacji mieszczan” – mówi w jednym z monologów: „Wieczorami u nas w domu jest jakoś szczególnie ciasno i ponuro. Wszystkie te przedpotopowe rzeczy jakby rosną, stają się coraz większe i cięższe i wypierając powietrze przeszkadzają w oddychaniu (Puka ręką o szafę). Oto ta komora przez osiemnaście lat stoi na tym samym miejscu. Kiedy byłem mały, kilkakrotnie rozbijałem sobie głowę o jej twardą powierzchnię [...] a i teraz ona z niewiadomego powodu przeszkadza mi. Idyotyczna rzecz, [...] jakiś symbol”⁶. Wszystkie rzeczowniki, które w didaskaliach dramatu Gorkiego służą do stwarzania świata rzeczy, mają przydawki, zawierające w sobie negatywną ocenę autorską: „obrzydliva regularność” umeblowania, „bezduszny” stukot starego zegara, „tanie krzesła wiedeńskie”. Didaskalia w dramacie Gorkiego pełnią funkcję emotywną służąc do stwarzania odpowiedniego nastroju. Niektóre atrybuty wnętrza domu Bessiemienowa wychodzą za ramy didaskaliów, przenikają do tekstu głównego, prowadzą autonomiczne życie, nabierając znaczenia symbolicznego: „olbrzymia ciężka szafa” (didaskalia) – „przedpotopowa rzecz”, „komora”, o której „twardą powierzchnię rozbijano głowę w dzieciństwie”, „idyotyczna rzecz”, „jakiś symbol” (monolog Bessiemienowa-juniora).

Rzeczy-atrybuty domu Bessiemienowa stwarzają atmosferę drobiazgowości i skąpstwa, charakterystyczną dla mieszczaństwa: prawie każda rzecz jest przechowywana w futerale lub pokrowcu: „stary zegar w futerale”, „kanapa obita ceratą”, „szklana serwantka”, w której ustawiono mnóstwo rzeczy, nazbieranych „na wszelki wypadek”.

W podobny sposób jest przedstawiony świat rzeczy w sztuce Gabrieli Zapolskiej „Moralność pani Dulskiej”, której akcja też jest poprzedzona adnotacją autorską o znaczeniu emotywnym: „Scena przedstawia salon w burżuazyjnym domu. Dywany, meble solidne – na ścianie w złożonych ramach premia [reprodukcje obrazów rozdzielane rokrocznie bezpłatnie członkom Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych] i Bóg wie jakie obrazy. Rogi obfitości, sztuczne palmy, landszaft haftowany za szkłem. Pomiedzy tym stara piękna serwantka mahoniowa i empirowy ekranik. – Lampa z abażurem z bibuły, stoliki, a na nich fotografie”⁷.

Krótką pierwsza scena aktu I też jest poprzedzona szczegółową adnotacją autorską, która stanowi połowę całego tekstu tej sceny: „Wchodzi Dulska w stroju niedbałym. Papilioty, kaftanik biały wątpliwej czystości, halka włóczkowa krótka, podarta na brzuchu [...]”⁸. Jednak z dalszych partii tekstu auctorialnego możemy się dowiedzieć, że pani Dulska nie dbająca o swój wygląd w łonie rodziny, trzyma w pogotowiu „barchanowy, dostatni szlafrok”⁹, żeby zrobić wrażenie na interesantach. W taki sposób adnotacje autorskie służą do ujawnienia podwójnej moralności gospodyni domu. Przytoczone tutaj partie tekstu auctorialnego nie tylko eksponują wnętrze „domu burżuazyjnego”, lecz również mają charakter emotywny, zdradzając

⁶ Tamże, s. 8.

⁷ G. Zapolska, *Wybór dramatów*, Kraków 1983, s. 220.

⁸ Tamże, s. 220.

⁹ Tamże, s. 243.

stosunek podmiotu autorskiego do tytułowej bohaterki dramatu, która za wszelką cenę chce osiągnąć pozory przepychu arystokratycznego. Niestety, te wysiłki połączone z całkowitym brakiem gustu, wywołują efekt komiczny: tandeta „w złoconych ramach”, „Bóg wie jakie obrazy” na ścianach, „piękna serwantka mahoniowa” sąsiadująca z „lampą z abażurem z bibuły” itd. Rzecz-rekwizyt (*res nullius*) tradycyjna dla klasycznego dramatu dziewiętnastowiecznego przybiera w sztukach Zapolskiej i Gorkiego znaczenia rzeczy-atrybutu. Świat rzeczy zaczyna mówić sam za siebie, ponieważ jest naturalną przynależnością zjawiska „dulszczyzny” lub „besziemienowszczyzny” jako ekwiwalentów rozpasanego mieszczaństwa.

Rzecz-atrybutem jest przede wszystkim dom – twierdza mieszczaństwa. „*Domi suae quilibet rex*” („W swoim domu każdy panem”) – mówiono w starożytności. Dom jako archetyp, odpowiadający ogólnoludzkim wyobrażeniom o jednym z najważniejszych w życiu człowieka atrybutów świata rzeczy materialnych symbolizuje „bezpieczeństwo, trwałość, schronienie [...], jest emblematem rodu, dynastii [...] Dom jako miejsce zorganizowane, ogrodzone jest symbolem porządku, ładu kosmicznego [...] Dom występuje często jako emblemat ciała ludzkiego (siedliska duszy): „Nasz dom ziemski – powłoka cielesna” (2 list do Kor. 5, 1)”¹⁰. Hasłem archetypu domu może posłużyć powiedzenie Juwenalisa: *Res ampla domi* (*Dobre warunki domowe*). Idealem człowieka starożytnego było: *Domus et placens uxor* (*Dom i miła żona*).

W dramacie Gorkiego pt. „Mieszczanie” jako rzecz-atrybut jest przedstawiony stary drewniany dom ulokowany w małym zaściankowym miasteczku. W „Moralności pani Dulskiej” to kamienica czynszowa w centrum dużego miasta. A jednak są bardzo podobne, ponieważ sytuację życiową mieszkańców tych domów można określić jako *res angusta domi* (Juwenalis, *Satirae XII*, 4). „Ciężkie warunki domowe” tworzą oczywiście ludzie (zamiast „miłej żony” w „tragifarsie kołtuńskiej” Gabrieli Zapolskiej występuje wredna megiera), a jednak rzeczy odgrywają również swoją rolę w tworzeniu aury domu, ponieważ są uduchowione przez *genius loci* według starożytnych wyobrażeń. Dom jako rzecz-atrybut w „Mieszczanach” i „Moralności pani Dulskiej” nie odpowiada znaczeniom odpowiedniego archetypu. W sztukach Gorkiego i Zapolskiej dom jest przedstawiony jako ostoja mieszczańskiego świata, gdzie w atmosferze drobiazgowości, mierności a jednocześnie swobodnego „kołtuńskiego” snobizmu *dramatis personae* prowadzą płytkie, nikczemne i nieszcześnie życie.

Przez emotywny opis świata rzeczy w tekście auktorialnym dramatów Gorkiego i Zapolskiej jest wyeksponowana postawa podmiotu autorskiego wobec zjawiska mieszczaństwa. Świat rzeczy stworzony w „Mieszczanach” i „Moralności pani Dulskiej” jest również środkiem charakteryzacji bohaterów, a jednocześnie stwarza odpowiednią atmosferę. Rzeczy-atrybuty przedstawione w didaskaliach zaczynają prowadzić samodzielne życie, nadają żywości akcji i odgrywają ważną rolę kompozycyjną. Niektóre z nich pozwalają nawet odtworzyć stan duszy bohate-

¹⁰ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1991, s. 69.

row, nabierając znaczenia symbolicznego (katarynka – Tietieriew, fortepian – Zbyszko Dulski, Piotr i Tatiana Bessiemienowie).

Na przełomie XIX i XX stulecia, kiedy rozpowszechnia się w literaturach europejskich teoria „nowego” dramatu, zmienia się struktura utworu dramatycznego, a przede wszystkim tradycyjna relacja: tekst główny – tekst poboczny. „Tekst poboczny pełni przede wszystkim funkcje informacyjne, ale w dramacie przełomu XIX i XX wieku ma też znaczenie emotywnie, wyrażając stosunek autora do bohaterów dramatu, stwarzając odpowiedni nastrój, *atmosferę* dzieła literackiego”¹¹.

РЕЗЮМЕ

Значение мира вещей в структуре пьес Gabriely Zapolskoy и Максима Горького

Мир вещей окружает каждого человека в его повседневной жизни. Относится он к сфере *profanum* и в отличие от сферы *sacrum* (мира идей) является хаотическим и непостоянным. Отношение к миру вещей в каждой литературной эпохе было различным.

На переломе XIX и XX веков мир, создаваемый писателями-реалистами, изображался подробно и тщательно. Вещь, являясь предметом воссоздаваемого мира, становилась одновременно одним из способов характеристики героя, а так же средством создания желаемого настроения в литературном произведении.

Автор статьи описывает мир вещей (вещей-атрибутов) в произведениях Gabriely Zapolskoy и Максима Горького, характеризует его влияние на произведение, а так же обращает внимание на игру, которую писатели ведут с читателем.

SUMMARY

The importance of material world in the dramas by Gabriela Zapolska and by Maxim Gorky

Material things accompany our lives. Things belong to *profanum sphere* and contrary to *sacrum sphere* (the world of ideas) are chaotic and unstable. The attitudes towards the world of things varied in particular literary epochs. In the turn of 19th and 20th century the world of things in realistic novels was created with great care by writers. A thing as an attribute of imagined world became one of the means of creation and description of a hero. A thing calls up the mood of a literary work. The author describes the world of things (things as attributes) in the works by Gabriela Zapolska and by Maxim Gorky; analyses the influence of the world of things upon their literary works and explains the game the both writers play with the readers.

¹¹ M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, dz. cyt., s. 394.